

## УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА У СВІТОВОМУ КОНТЕКСТІ

І.В. ЛІМБОРСЬКИЙ

Інститут літератури НАН України

СТАНОВЛЕННЯ ХУДОЖНІХ ПРИНЦИПІВ СЕНТИМЕНТАЛІЗМУ  
В УКРАЇНЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ XVII-XVIII СТОРІЧ.

Сентименталізм, який панував протягом кількох десятиліть в епоху Просвітництва у найбільш розвинених європейських літературах, не обминув і українську художню свідомість. Розмову про нього розпочав вже в середині XIX ст. М.Костомаров, який вважав, що "Наталка Полтавка" І.Котляревського "отзывается устарелою сентиментальностью прошлого века" [7, с.165]. З того часу його не тільки повністю заперечували, але якщо і визнавали, то розцінювали як щось другорядне. Поширеним став погляд, що "сентименталізм не створив в українській поезії виразної літературної течії" [8, т.2, с.195]. Однак, до того, як він виявився в творчості І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка і позначився на художніх пошуках українських поетів-романтиків і реалістів (Марко Вовчок, Ганна Барвінок), сентименталізм заявляє про себе саме в поезії XVII-XVIII ст. разом з поширенням в Україні просвітительських поглядів на світ і людину.

З кінця XVI і до початку XIX ст. українську літературу охопили дуже важливі, хоча й далеко неоднозначні процеси переходу її від середньовіччя до Нового часу і входження в загальноєвропейський літературний процес. Вони зачепили майже всі жанри художньої творчості, передусім поетичні - проведені в тогочасній літературі. В сфері поезії визрівали і формувалися нові тенденції, які розхитували застарілі ідеологічні і художні канони, а в подальшому й основи ідейно-естетичної структури бароко - першого загальноєвропейського стилю, що знайшов в цей період бурхливий розвиток на терні українського мистецтва.

На процес формування якісно нових засад в старій українській літературі вказував О.Білецький, підкреслюючи, що вся "різноманітність літературних фактів XVII-XVIII ст. навряд чи дозволить втиснути їх усі в рамки одного літературного стилю" [2, т.1, с.125]. Сучасні літературознавці говорять про виникнення в цей час рис, притаманних європейському Ренесансу. В творчості деяких письменників, які орієнтувалися на західноєвропейську літературу, в тому числі на новолатинську (П.Русин, С.Оріховський), вже в кінці XVI ст.

зароджується романтизм і реалізм [11, т.1, с.59-65]. В рамках бароко складається своєрідний синкретизм різних стилів. Так, у шкільних поетиках професорів Києво-Могилянської академії XVIIIст. Спостерігається "взаємопов'язаність двох основних художніх систем того часу, типологічно неоднорідних стилів бароко й класицизму, якою в цілому характеризується розвиток літератури і мистецтва XVIIст." [12, с.194]. Все це свідчило про неоднозначність самої ідейно-художньої системи бароко, відкритої для інших літературних явищ, які набували сили. У межах барокової свідомості XVII-XVIIIст. Почали формуватися і риси такого загальноєвропейського літературного напрямку, як сентименталізм.

Визначальною константою кожного літературного напрямку, в тому числі і сентименталізму, є концепція особистості і світу, їх нових, на відміну від попередніх, взаємовідношень і зв'язків. У цьому плані становище української культури XVII-XVIII ст. можна визначити як такої, що перебувала на межі між Відродженням і Просвітництвом. Головним було ренесансне усвідомлення цінності людської особистості, відкриття її необмежених інтелектуальних і чуттєвих здібностей, поступовий відхід від релігійно-богословських поглядів на сутність людини та її земне життя [16,с.207].

Українська філософська думка, яка відіграла одну із визначальних ролей у новому розумінні людської особистості, а також мала вплив на формування сентименталістських художніх принципів, в цей час характеризується небаченим раніше проникненням в Україну природничо-наукових уявлень. Інтерес до окремої людини як суб'єкта пізнання, уявлення про саморух природи стали, на думку сучасних дослідників, проявом "загальної дійсної орієнтації вітчизняної філософії XVII - першої половини XVIIIст., як і її тяжіння до раціоналізму Нового часу" [16, с.230]. І хоча професори Києво-Могилянської академії І.Гізель, Й.Кононович-Горбацький, Й.Кроковський, Ф.Прокопович, С.Яворський та інші визнавали наявність першорудія (як, до речі, і їх попередники Галілей, Декарт, Ньютон), виключна віра в могутність науки, намагання пояснити все природними причинами, культ розуму людини, на активній ролі якого у пізнанні таїнства Всесвіту вони постійно наголошували, стали переломним фактором у розвитку філософсько-онтологічних уявлень.

На цей період припадає і розвиток в українських мислителів характерних для просвітительського руху сенсуалістичних поглядів, які позначилися на формуванні ідейно-естетичних основ сентименталізму. В курсах філософії київських професорів послідовно проводиться думка про те, що саме почуття відіграють вирішальну роль в пізнанні оточуючого світу. Вони обстоюють тезу про наявність у лю

СТАНОВЛЕННЯ ХУДОЖНІХ ПРИНЦИПІВ СЕНТИМЕНТАЛІЗМУ

дини "чуттєвої душі", яка є, на думку Гізеля, "першим актом органічного тіла, що має відчуття в потенції" [9, т.1, с.293]. Ф.Прокопович у творі "Про риторичне мистецтво" особливо наголошував на органічній якості людського індивіда - схильності до любові, що мистигься в "чуттєвій душі", яка дає початок усьому" [6, т.1, с.286]. Поширена серед західноєвропейських філософів-сенсуалістів (Локк, Ламетрі, Гольбах, Гельвецій) думка про те, що "в інтелекті немає нічого, чого б до цього не було в почуттях", стає дуже популярною і на українському ґрунті [4, с.84-85]. Це знайшло відзеркалення у відомій ще з часів Аристотеля теорії образів "species", які тлумачилися як матеріальна субстанція і наділялися можливостями діяти на органи чуття. В основі цієї теорії лежала ідея про залежність чуттєвої природи людини від зовнішніх подразників - об'єктів, що діють на неї.

Однією із характерних рис української філософії стає повна довіра до "життя серця". Витоки подібної кордоцентричної спрямованості мислення в Україні спостерігаються вже в XVII ст., а найбільш яскраве втілення у XVIII ст. в філософському антропологізмі Г.Сковороди і в середині XIX ст. в "філософії серця" П.Юркевича [18, с.22].

Саме Сковорода закладав підвалини української художньої свідомості XVIII ст., які давалися знаки майже впродовж усього XIX ст. Щоб збагнути просвітительську і водночас сентименталістську направленість філософського вчення цього мислителя, можна співставити його погляди з поглядами такого яскравого просвітителя і письменника-сентименталіста, як Ж.-Ж.Руссо.

Як і французький філософ, Сковорода протиставляє природне і неприродне. Центральна для просвітелів антиномія "людина" (у Сковороди - "мікрокосм") і суспільство (у Руссо - цивілізація, в українського мислителя - "город богатий") була характерною для обох філософів. Сама ж людина розумілася як найбільш повне уособлення біологічно-природної сутності світу як істиного і не надуманого початку буття, а суспільство тлумачилося як джерело зла і морального ганджу. В цьому змінилися всі першопочатково позитивні знаки на протилежні: зло вважається добром, а добро - злом. Звідси випливає думка про загальну необхідність відокремлення природного від неприродного, що можливо за умови цілковитої ізоляції людини від суспільства. У Сковороди це вилилося в етичний принцип його власної життєвої позиції - "Світ ловив мене, та не піймав". Один із можливих порятунків обидва мислителі вбачали у втечі від людей і всеруйнуючої цивілізації. "Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить", - стверджує Сковорода [15, с.42]. Самотній острів серед океану стає ідеалом для Ж.-Ж.Руссо, а еталоном природної людини -

Робінзон і Адам, які, живучи поза суспільством, були далекі від його хибних понять і забобонів [14, с.154].

Однак Руссо, виходячи із необхідності скасувати станову залежність одних людей від інших і вірячи в природжену рівність всіх без винятку, пропонує їй інший вихід - "Суспільну угоду". Згідно з нею людина, уклавши договір з усім суспільством, "втрачає свою природну свободу й необмежене право на те, що її приваблює і чим вона може заволодіти, одержує ж вона свободу громадянську на право власності на все те, чим володіє" [14, с.164]. Сковороду ж не цікавить структура державного устрою (української держави як такової взагалі ще не існувало), соціальна природа людського буття залишається для нього ще не відкритою і не пізною. Всі класи, стани і прошарки суспільства філософ визнавав потрібними і корисними [1, с.432].

З ім'ям іншого українського філософа пов'язується утвердження просвітительських ідеалів не тільки в Україні, а й в Росії. Мова йде про Я.Козельського, який, спираючись на наукові погляди своїх попередників - професорів Києво-Могилянської академії, - стверджував, що ми "за допомогою почуттів розуміємо речі" [10, с.6]. У нього з'являються ідеї, характерні для тих філософів, які скептично ставилися до віри у всесилля розуму. Як і агностик Юм, Козельський підкреслює, що "розум людський має тісні межі, і самі ми усього на світі ні дослідами, ні міркуваннями пізнати не можемо" [10, с.128]. Нагадаємо, що в царені літератури сентименталісти виходили саме із такого припущення, намагаючись в почутті побачити те, чого, на їх думку, бракує розумові.

Таким чином, в українській філософії XVII-XVIII ст. утверджується нова концепція особистості, зорієнтована основними принципами на ідеологію Просвітництва, поширюються сенсуалістичні погляди на світ, які надзвичайно піднесли роль почуттів. І хоча почуття в сентименталізмі не мало онтологічного аспекту, повна довіра до чуттєво-емоційної сфери в людині, критика вад людського розуму в тогочасній філософській думці об'єктивно сприяли процесу формування сентименталістських художніх засад в українській художній свідомості.

Для визначення будь-якого літературного явища - напрямку, течії, або стилю - потрібно знати загальну домінуючу ознаку, що об'єднувала б письменників, які належать до нього. Це стосується насамперед спільності світоглядних настанов і естетичної програми. Складність відшукування спільних рис сентименталізму в українській літературі XVII-XVIII ст. полягає в тому, що вони не знайшли відображення в естетичних програмах і виявилися скоріше спонтанно, без осмислення як якийсь окремих художній феномен.

СТАНОВЛЕННЯ ХУДОЖНІХ ПРИНЦИПІВ СЕНТИМЕНТАЛІЗМУ

Першою, і такою, що відразу впадає в око рисою художнього твору письменників-сентименталістів є культ "почуття", яке є джерелом дії і вчинків головного позитивного героя. Але не будь-яке почуття мав в собі сентименталістський відтінок. Про те, що поет повинен описувати почуття, яке справді було пережито їм, писав ще Гораций в "Науці поезії" і навіть один із теоретиків класицизму Н.Буало в книзі "Мистецтво поетичне" закликав писати не про абстрактні почуття, а про такі, які поет може відтворювати тільки посправжньому закохавшись [3, с.41]. В творах сентименталістів також обстоюється теза про повну довіру до самих щирих і потаємних почуттів, проте вони усвідомлюються дещо по-іншому. Почуття в сентименталізмі жодною мірою не залежить від станового походження героя і набуває значення не тільки морального норми для нього, а й необхідної і найбільш достовірної форми прояву його природної суті. Природа не створила в самій людині чогось такого, що свідчило б про її схильність до неправди, підступності і зла. Всі ці риси, як вважали сентименталісти, були набуті людьми в процесі поступу цивілізації. Чутливість своєї натури сентиментальний персонаж, як правило, проявляв сльозами, яких не тільки не соромився, а навпаки - намагався викликати, довіряючи їм як вияву відвертості своїх почуттів. У Дідро в повісті "Монахиня" (1760) одна із знайомих головної героїні Сюзани Сімон, наприклад, щиро визнає, що "сльози такий чудовий стан для чутливої душі" [6, с. 141].

В українській літературі XVII-XVIII, ст. просвітницьке звернення до почуттів відбувається в межах бароко. І цьому є свої підстави і причини. Підсилення релігійної свідомості в естетиці бароко поєднувалося з інтересом до окремої особистості, яка у своєму земному житті розумілася як така, що перебуває на межі між власне самим життям і смертю, позаяк весь світ, на думку тогочасних письменників, був розколотий катастрофічністю та швидкоплинністю буття усього сущого. Народжуються образи всіляких страхів, чудовиськ, до натуралістичності правдиво зображуються жорстокість, момент смерті та її наслідки - гнилі трупи, трухляві кістки тощо [19, с. 9-13]. Англійський літературознавець Р.Елевін слушно підкреслює, що бароко "характеризується незбалансованістю, коливанням між чутливістю і духовністю, домінуванням сильних імпульсів [20, с. 26]. Однак у цьому розумінні трагічності світу приховувався й інший зміст. Людина виступала вже не як пасивний реципієнт усієї інформації, яку вона одержувала від навколишньої дійсності, а як особистість, яка всі ці зовнішні антиномії і колізії внутрішньо переживає, віддзеркалюючи їх світом своїх переживань і відчуттів.

Вже у авторів XVII ст. М.Смотрицького, К.Саковича, С.Зиморовича, С.Симоніда надзвичайно загострюється мотив "скорботи серця". Він наділяється значенням не тільки художньої норми, а набуває характеру закономірності, глибоко емоційної реакції ліричного "я" на оточуючу реальність. Формула "Хай утішеться серце, хоч смутку багато" (Симонід) стає дуже поширеною і популярною серед поетів. Саме ж повноцінне існування виявляється неможливим без "серця": "О, без серця в світі дуже важко жити!" (Зиморович).

На межі XVII-XVIII ст. в українській літературі разом із її потягом до секуляризації закріплюється інтерес до такого почуття в людині, яке асоціюється не просто з тугою або скорботою у зв'язку з неможливістю знайти гармонію у розірваному суперечностями світі, а наповнюється просвітительським усвідомленням страждання особистості в реальному земному існуванні.

В своїх художніх пошуках українські поети спиралися на автотонну народнопоетичну традицію, передусім на козацькі, бурлацькі, гайдамацькі, купальські пісні. Принагідно зауважимо, що І.Гердер у другій половині XVIII ст. саме в народній пісні шукав шляхи відродження сучасного йому мистецтва, яке втратило своє першопочаткове багатство в літературі освічених станів [5, с.153-154]. В українській же народній пісні з'являються мотиви, в яких відчувається відгомін західноєвропейського сентименталізму. На що рису народнопоетичної творчості звернув увагу І.Франко, який вважав, що мотив жалю козака по смерті дівчини часто оброблювався в народній і напівнародній поезії "під впливом подиху західноєвропейського сентименталізму" [17, т.42, с.337]. І хоча в народній пісні ще не зустрічається чітко окреслених індивідуальних образів - оскільки родове, суспільне, станове, сімейне в ній значно домінує над особовим, усвідомлення цінності кожної особистості, її приватного життя надзвичайно зближує народну пісню з поглядами європейських просвітителів.

Разом з тим, саме в народній пісні поряд із звичною метафорично-символічною образністю, що сягає своїм корінням в українську міфологію, усталеними поетичними формулами, психологічним паралелізмом спостерігається прагнення до відтворення самих глибоких і щирих почуттів. Сльози, які проливають персонажі пісень за померлими, загинувшими, під час розлуки з коханим або коханою, свідчать про відкритість їх внутрішнього світу для чужого болю, страждання, тобто того, що в особистості надзвичайно підносили європейські сентименталісти.

Народна пісня, в якій підносилася вага колективного начала щодо індивідуального, містила в собі найбільш характерні риси української ментальності. В ній знайшла втілення "колективна душа"

СТАНОВЛЕННЯ ЛУДОЖНИХ ПРИНЦИПІВ СЕНТИМЕНТАЛІЗМУ

(О Шпенглер) українського народу, особливості його психологічного складу, який відрізняється надмірною чутливістю та емоціоналізмом.

1. Багалій Д. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. – К., 1992.
2. Білецький О. Збір. праць: У 5-ти т. – К., 1965.
3. Буало Нікола. Мистецтво поетичне. – К., 1967.
4. від Вишенського до Сковороди. – К., 1972.
5. Гулыга А.В. Гердер. – М., 1975.
6. Дидро Д. Монахія. Племянник Рамо. Жак-фаталист и его хозяин. – К., 1986.
7. Иеремия Галка (Костомаров). Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке // “Молодик” на 1844 год.. – Харьков, 1844.
8. Історія української літератури: У 8-ми т. – К., 1967.
9. Історія філософії на Україні: У 3-х т. – К., 1987.
10. Козельский Я. Философические предложения. – С.-Петербург, 1769.
11. Кречотень В.І., Наливайко Д.С. Від давнини до середини ХVІІІ ст. //Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті: В 5-ти т. – К., 1987.
12. Наливайко Д.С. Київські поетики ХVІІ.– поч. ХVІІІ ст. в контексті європейського літературного процесу // Літературна спадщина Київської Русі і українська література ХVІ – ХVІІІ ст. – К., 1981.
13. Прокопович Ф. Філософські твори: У 3-х т. – К., 1979.
14. Руссо Жан-Жак. Трактаты. – М., 1969.
15. Сковорода Григорій. – К., 1983.
16. Філософія Відродження на Україні. – К., 1990.
17. Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К., 1984.
18. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.
19. Чижевський Д. Поза межами краси. – Нью-Йорк, 1952.
20. Alewyn R. Baroque// Dictionary of World Literary Terms. Techniques. Criticism. – London, 1970.

## Summary

The formation of artistic principles of sentimentalism in Ukrainian literature of the 17th -18th centuries.

The author investigates the origin of sentimentalism in Ukrainian literature on the background of other European literatures. He comes to the conclusion that the first manifestations of Sentimentalism in Ukrainian literature has much in common with European variants and at the same time possesses its national peculiarity.

Some observations made in the paper provide an opportunity to penetrate deeper into the problems of Ukrainian Enlightenment as well as the leading style of that time, i.e. baroque, and their impact upon the originality and peculiarity of Ukrainian literature.

The author reflects upon such specific features of Ukrainian Sentimentalism as "escape into nature", the appearance of "a sensible hero", and "a landscape" which corresponds to his inner world.

с І.В.Лімборський